

ZÂVİL

Zâvil makamı
seyir
örneği

içinde gösterilir. Makamı meydana getiren dizi seslerinin adları pestten tize doğru şöyledir: Mâhur dizisi: Rast, düğâh, bûselik, çârgâh, nevâ, hüseynî, mâhur ve gerdâniye. Genişlemiş bölgenin sesleri ise gerdâniye, muhayyer, tiz bûselik, tiz çârgâh ve tiz nevâdır. Nikriz dizisi: Rast, düğâh, dik kürdî, nîm-hicaz, nevâ, hüseynî, evîç ve gerdâniye.

Makamın yedeni kullanılan şekle göre değişir. Eser mâhur dizisiyle karar ediyorsa portenin birinci aralığındaki küçük mücennep diyezli fa (geveşt), nikriz dizisi veya beşlisiyle karar ediyorsa bakiye diyezli fa (ırak) perdesidir. Bu makamdaki eserlerin çoğu nikrizle karar ettiğine göre yedenin ırak perdesi olduğu da söylenebilir. Zâvil makamının genişlemesi, mâhur makamında olduğu gibi rasttaki çârgâh beşlisinin simetrik olarak tiz durak gerdâniye üzerine göçürülmesiyle yapılır. Makamın inici bir seyir takip etmesi ve seyre tiz durak gerdâniye perdesi civarından başlaması göz önüne alındığında esasen seyrin girişinde bu bölgeye ihtiyaç vardır. Zâvil makamının seyrine -yukarıda değinildiği gibi- mâhur makamı ile ve tiz durak gerdâniye perdesi civarından başlanır. Bu şekilde başlanmamışsa hemen gerdâniye civarına yönelir. Bu tiz bölgede karışık gezinildikten sonra güçlü gerdâniyede çârgâhlı yarım karar yapılarak orta bölgenin seslerine geçilir; mâhur ve nikriz dizileriyle gerekli asma kararlar da yapılır. Bu bölgede karışık seyredildikten sonra ya mâhur dizisi veya nikriz dizisiyle yahut nikriz beşlisiyle rast perdesinde yedenli tam karar yapılır.

Zeki Mehmed Ağa'nın ağır hafif usulünde peşrevi ile Muallim İsmâil Hakkı Bey'in

devr-i kebir usulünde peşrevi ve saz semâisi; III. Selim'in ağır çenber usulünde, "Bezm-i âlemde meserret bana cânân ile-dir" mısrayla başlayan bestesiyle, "Olmuş nişân-ı tîr-i mahabbet civân iken" mısrayla başlayan yürük semâisi; Suyolcuzâde Sâlih Efendi'nin ağır aksak semâi usulünde, "Ey şâh-ı melek sen gibi irfan bulunur mu?", Hacı Faik Bey'in aksak usulünde, "Ayrılık düştü dil-i nâlânıma", Medenî Aziz Efendi'nin düyek usulünde, "Görmüş değil mislin felek", Muallim İsmâil Hakkı Bey'in müsemmen usulünde, "Düş-i derd-i aşk olan bî-çâre dil feryâd eder" mısrayla başlayan şarkıları; Hacı Nâfiz Bey'in sofyan usulünde, "Yâr yüreğim yar gör ki neler var"; Muallim İsmâil Hakkı Bey'in düyek usulünde, "Gavs-i aktâb-ı velâyet Hazreti Abdülkâdir" mısrayla başlayan ilâhileri bu makamın örnekleri arasındadır. Cınuçen Tanrıkorur zâvil-aşiran adıyla bir makam terkip etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Seydi, *el-Matla'*, TSMK, III. Ahmed, nr. 3459, vr. 14^b; Kantemiroğlu, *Kitâbü İlmi'l-mûsîkî alâ vechi'l-hurûfât: Mûsikiyî Harflerle Tesbît ve İcrâ İlminin Kitabı* (nşr. Yalçın Tura), İstanbul 2001, I, 152-153, 155; Hâşim Bey, *Mûsikî Mecmuası*, İstanbul 1280, s. 26-27; Tanbüri Cemil Bey, *Rehber-i Mûsikî*, İstanbul 1321, s. 96; Abdülbâki Nâsır Dede, *Tedkik u Tahkik* (nşr. Yalçın Tura), İstanbul 2006, s. 52; Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Mûsikîsi*, İstanbul 1933, I, 199, 236; Hüseyin Sâdeddin Arel, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Dersleri* (haz. Onur Akdoğu), Ankara 1991, s. 209-210; İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri*, İstanbul 2006, s. 442-444.

İSMÂİL HAKKI ÖZKAN

ZÂVİYE

(bk. TEKKE).

ZÂY

(;)

Arap alfabesinin
on birinci harfi.

Osmanlı alfabesinin on üçüncü, Türk alfabesinin yirmi dokuzuncu harfi olup ebced düzeninde yedinci sırada yer aldığından sayı değeri yedidir. Arapça'da yazım (grafi) bakımından benzediği râ harfinden ayırmak amacıyla "zây-ı mu'ceme / rây-ı mu'ceme" diye tanımlanır. *Kâmus Tercümesi*'ne göre (IV, 997) Arap alfabesinde bu harfin "zâ", zây, zeyy, zey, ze'y" şeklinde beş söylenişi vardır; çoğulu "ezvâ", ezvâ, ezvî, ezyâ"dır. Fenike dilinde ve Ârâ-mice'de adı "zâi" olup "silâh" anlamındadır. İbrânice'de "zain" (zayin) şeklinde söylenir. Yunanca'da ise "dzéta" (zeta) diye anılır ve "zeytin ağacı" anlamına geldiği belirtilir. Halîl b. Ahmed'e göre Arap dilinde zâ' kelimesi "obur" demektir (*el-Hurûf*, s. 29). Yunanca, Latince gibi alfabelerde yer alan ze biçiminin (z) Fenike alfabesi biçiminden (1) geliştiği görülmektedir.

Başta Arapça bütün Sâmi dillerde yumuşak-ıslıklı-açık bir ses olarak görülen zây fonemi Halîl b. Ahmed'e ve Sibeveyhi'ye göre dil ucu ile ön dişlerin az üstünden çıkar, açık (cehr) ve yumuşak (rihv) bir ses kalitesine sahiptir (*el-Kitâb*, IV, 433-434, 435). Halîl b. Ahmed ve Sibeveyhi'nin "ön dişler" ifadesi mutlak olduğundan sonraki dil, kıraat ve tecvid âlimleri bunu daha çok "üst ön dişler" diye algılamakla birlikte alt ön dişlerin veya her ikisinin de mümkün ve câiz olduğunu söyleyenler vardır (krş. Mekki b. Ebû Tâlib, s. 209-210; Dâni, s. 105; Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, s. 79). Halîl b. Ahmed z, s. ş harflerini, mahreçlerinin başlangıç noktasını dil ucu teşkil ettiğinden "dil ucu harfleri" (el-hurûf'ü'l-eseliyye) olarak tanımlamış, çağdaş dilcilerden İbrâhim Enis de bu görüşü benimsemiştir (*el-Eşvâtü'l-luğaviyye*, s. 66). Ayrıca çağdaş fonetikçiler "zây"ı dış diş eti harflerinden (esnânî-lisevî) saymıştır (Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Medhal*, s. 87). Dil ucu ön diş köklerine, hatta diş etlerine dayanırken aradaki boşluğun ve menfezin son derece dar olmasından kaynaklanan hava sıkışması sebebiyle sürtünme ve deprenmeye, ayrıca diş aralarından havanın kuvvetle çıkmasına bağlı ıslıklı bir ses oluşur. Bu deprenme ve titreme "râ"daki tekrara benzerse de titreme "râ"da dil yüzeyi uzunluğunca, "zây"da ise genişliğince meydana gelir. Bu üç fonemde ı-

liklilik niteliği güçlü olduğundan kadîm dil, kıraat ve tecvid âlimleri sadece bunları ıslık harfleri (hurûfü's-sâfir) diye nitelmiş ve ıslık gücü bakımından s, ş, z şeklinde sıralamıştır (İbrâhim Enîs, s. 67). Yine çağdaş dilci ve fonetikçiler bu üç ıslıklıya ş, z, s, ş, z, f fonemlerini de eklemiştir. İbn Sînâ'ya göre z, s ve ş mahrecine yakın yerden çıkar, ancak "z"nin telaffuzunda dil ucu daha basık, dil ucu gerisi daha kalkık, üst damak yüzeyine daha yakın konumda bulunur (*Meḥâricü'l-hurûf*, s. 17). İbn Sînâ, Farsça'da "zây"ın "sîn"e, Hârizm dilinde "sîn"in "zây"a, ayrıca "zây"ın "dâd"a benzer biçimde söylendiğini belirtir (*a.g.e.*, s. 22, 44).

Kur'an kıraatinde Hamza ile Kisâî "dâl"-dan önce gelen sâkin "sâd"ı "zây"a yakın biçimde telaffuz eder: "Aşdaḳu, taşdiye, f'aşda', taşdiḳa, yuşdire" örneklerinde görüldüğü gibi. Diğer kurra, "sâd"ın zây sesine kaymaması için "sâd"ı kalınlık niteliğini öne çıkararak daha belirgin biçimde çıkarır. Onlara göre bu durumdaki "sâd"ın "zây"a benzer telaffuzu hoş değildir. Bazı Arap lehçelerinde ise bu konumdaki sâd hâlis zây olarak telaffuz edilir. "Sâd"ın hareketli olması durumunda ise böyle bir değişim ve dönüşüm söz konusu değildir. Ancak İbn Cinnî, bu durumdaki hareketli "sâd"ın zây sesi "koklatılarak" (işmâm) çıkarılmasını câiz görmüştür (*Sırru şinâ'ati'l-irâb*, I, 57). Mahreç veya sıfat ayrılığı yahut yakınlığı bulunan harfler birbirine yakın olduğunda birbirini fonetik yönden etkileyebilir. Dolayısıyla sâkin "sîn"i "cîm"ın izlemesi halinde "cîm"ın zây telaffuzuna kaymaması için özellikle sîn öz sesiyle belirgin biçimde çıkarılır: "Yescüdü, yescüdün, fe'scüdü, mescûr, mescünün, yüsce-ru" vb. Kur'an örneklerinde olduğu gibi. Sâkin "cîm"i "sîn"ın izlemesi durumunda da "sîn"ın "zây"a kaymasını önlemek amacıyla cîm ve sîn belirgin şekilde kıraat edilir, "rics, ecsâm" gibi. Ayrıca sâkin "cîm"-den sonra veya önce zây gelirse "zây"ın sîn telaffuzuna kaymaması için belirgin biçimde çıkarılması gerekir, "ricz, rucz, yüzcî" gibi. Yine sâkin "zây"ı dâl veya tâ izlerse "zây"ın "sîn"e kaymasını önlemek amacıyla belirgin şekilde kıraatı gerekli görülmüştür: "Keneztüm, tezderî, li yezdâdû" vb. Kur'an örneklerinde olduğu gibi.

İdgam veya ibdâl türü ses dönüşümlerinin başında zây ile başlayan fiilin iftiâl kalıbına aktarılması durumunda "tâ"nın "dâl"a dönüşmesi gerekir ← ازتان ← زان "زان" → ازتلف ← ازدلف "ازدان, زلف ← ازتلف ← ازدلف" gibi. Bu durumda "tâ"nın "zây"a dönüşerek şeddelenme-

sini de câiz görenler olmuştur: (ازان, زان). Özellikle Ebû Amr ve râvisi Hişâm b. Ammâr'ın kıraatinde "ت, د, ذ, س" harflerinin "zây"a idgamı câizdir: "İle'l-cenneti zümerrâ, külemâ ḥabet zidnâhum, türfidü zîne-te'l-hayâti, ve âteynâ Dâvûde Zebûrâ, kad zeyyennâ, iz zâgat, nüfûsü züvvicet" vb. Kur'an örneklerinde olduğu gibi. Halîl b. Ahmed sâd ve "zây"ın birbirine idgamını câiz görmüştür. "İfḥaş Zerede, ecvîz Sâbiren" gibi (*el-Hurûf ve'l-edevât*, s. 192, 194). Yine Halîl b. Ahmed, ıslıklılık özelliği kaybolacağından z, s, ş ıslıklılığının, ç, s, z fonemlerine idgamını doğru görmediği gibi "dâd"daki istitâle (uzatarak telaffuz etme) sıfatı engel olduğundan z, s, ş ıslıklılığının ona, onların "dâd"a idgamını da doğru bulmamıştır (*a.g.e.*, s. 196, 197).

Arap dilinde zây fonemi b, t, s, c, d, z, s, ş, ç, ş, ç, z, ç, k, k, l, m, n, v ünsüzleriyle değişime girerek lafız ve anlam bakımından eşdeğer kelimelerin oluşmasına imkân vermiştir: z / s: mezc / meşç (karıştırmak), z / c: zerm / cerm (kesmek), z / d: lez / lekd (vurmak), z / z: bezz / bezz (bozmak), z / s: nezğ / nesğ (dürtmek), z / ş: zikke / şikke (silâh), z / ç: reğz / reğş (oynamak), z / ž: vahz / vahž (dürtmek), z / ç: fezz / fezz (yarmak), z / z: zâhir / zâhir (açık) gibi. İştme duyusunun iki harfinden (z, k) biri olan "zây"ın sesindeki titreme, deprenme, keskinlik gibi özellikler dahil olduğu fiil mesdarlarında hiddet, şiddet, faaliyet, titreme, dağılma gibi ortak anlam yansımaları oluşturur (Hasan Abbas, s. 138-143). Arkaik Latince'de iki ünlü arasındaki "s"yi göstermede kullanılan z, daha sonra bu işlevi r gördüğü için milâttan önce IV. yüzyılda alfabeden çıkarılmış ve milâttan önce I. yüzyıl ortalarında Yunanca'dan aktarılan kelimelerdeki "z"yi belirtmek üzere yeniden alınmıştır. Türkçe'de ze fonemi yansımalarla (onomatope) alıntı kelimeler dışında kelime başlarında yer almaz. Arapça'dan alınan kelimelerdeki dört ze sesi (z, z, ž, z) tek ze sesiy-le gösterilir. Baştaki "s"lerin "z"ye dönüşmesi Anadolu ağzlarında (sabâh / zabâh, sebze / zebze gibi) ve kısmen yazı dilinde (sanâ't / zanâ't, samg / zamg gibi) görülür. Baştaki "z"nin "s"ye dönüştüğü örneklerde rastlanır: za'feran / safran, zुकak / sokak gibi.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, IV, 997; Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttevâb), Kahire 1389/1969, s. 29; a.m.f., *el-Hurûf ve'l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî), Maskat 1428/2007, s. 79-82, 192-199; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 433-436; Ebû't-

Tayyib el-Lugavî, *el-Ibdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379-80/1960-61, I, 7, 113, 223-224, 366-369; II, 6-12, 30-37, 107-153; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-irâb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, I, 57, 195-196; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-hurûf* (nşr. ve trc. Perviz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 17, 22, 40, 44, 45; Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Ri'âye* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Amman 1404/1984, tür.yer.; Dâni, *et-Taḥdîd fi'l-it-kân ve't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Bağdad 1407/1988, s. 105, 132, 148-151; Naim Hâzim Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 128, 184, 191, 204, 212, 218-226, 269; C. Brockelmann, *Fıkhü'l-luğâti's-Sâmiyye* (trc. Ramazan Abdüttevâb), Riyad 1397/1977, s. 39-40; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Di-râsâtü's-şaviyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 404-405; a.m.f., *el-Medḥal ilâ 'ilmi eşvâti'l-'Arabiyye*, Amman 1425/2004, s. 87, 91-92, 94, 95; Abdüssabûr Şâhin, *Eşerü'l-kı-râ't fi'l-eşvât ve'n-naḥvi'l-'Arabî: Ebû 'Amr b. el-'Alâ*, Kahire 1408/1987, s. 124-125, 137, 145-148; İbrâhim Enîs, *el-Eşvâtü'l-luğaviyye*, Kahire, ts. (Mektebetü nehdati Mısır), s. 66-68, 121, 127, 129, 130; Hasan Abbas, *Ḥaşâ'isu'l-hurûfi'l-'Arabiyye ve me'âniḥâ*, Dimaşk 1998, s. 48, 50, 138-143; Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Muvazzâḥ fi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Amman 1421/2000, s. 79, 80, 83, 97, 112, 168, 180-185; İsmail Durmuş, "Harf", *DİA*, XVI, 159.

İSMAİL DURMUŞ

ZAYIF

(الضعيف)

Sahih ve hasen hadisin şartlarından birini ya da birkaçını taşımayan rivayetler için kullanılan hadis terimi.

Sahih veya hasen hadisler için gerekli özelliklerden en az birini taşımayan, dolayısıyla hasen mertebesine ulaşamayan rivayetlere zayıf (zaif) denir. Râviler hakkında ise bu kelime cerh ifade eden bir sıfat olarak kullanılır. Erken dönem muhaddislerinin örfünde hadislerin sahih ve zayıf diye ikiye ayrıldığına ve hasen kategorisinin bilinmediğine dair yaygın bir kanaat varsa da terimi meşhur eden Tirmizî'den önce Mâlik b. Enes, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi hadisçilerin zayıf terimini kullanmaları (Tirmizî, "Tahâret", 95; Keşmîrî, I, 57) bu kanaatin gerçeği tam yansıtmadığını göstermektedir. Eski muhaddisler döneminde kavramsal olarak tanınan, hatta terimleştirilen hasen Tirmizî tarafından çok sık kullanılmıştır. Yine erken dönem muhaddislerinden bazılarının hasen karşılığında yer verdikleri hafif dereceli zayıf hadis kategorisi de Tirmizî'nin terminolojisinde hasen diye kaydedilmiştir (Takıyyüddin İbn Teymiyye, XVIII, 23, 25).